

Tvarosloví

Typy deklinací:

1. deklinace jmenná: substantiva, adjektiva a participia ve jmenném tvaru, adjektiva posesivní, základní číslovky (kromě 1, 2)
2. Deklinace zájmenná; také číslovky 1 a 2
3. Deklinace složená: složená adjektiva (pozitivní a komparativní), participia ve složeném tvaru, řadové číslovky + některá pronomina posesivní

Gramatické kategorie:

genus/rod, numerus/číslo, casus/pád, určitost, gradus/stupeň

exponentem je **flexe**

1. **Kategorie pádu:** teoreticky 7 pádů ve třech číslech (prakticky je koncovek daleko méně – synkretismus: N=A, V=N, G=A, D=L, dříve genitivus-ablativus)

nominativus, vocativus, genitivus (posesivní, odlukový, partitivní, numerický, záporový, supinový), dativus, accusativus, locativus, instrumentalis

Redukce počtu pádů je výsledkem:

- a) vyrovnávání (synkretismu)
- b) zániku pádů – vokativ
- c) zániku schopnosti skloňovat (např. bulharština)

Souhláskové alternace – ve slovanských jazycích se projevují 2 protichůdné tendence – palatalizace a zachování původního tvarotvorného základu

2. **Kategorie rodu** – masculinum, femininum, neutrum

rod x sexus „přirozený rod“

subkategorie životnosti

3. **Kategorie čísla** – singularis, dualis, pluralis

4. **Kategorie určitosti** – složená deklinace adjektiv – např. G dobra-jego

5. **Kategorie stupně** – někdy považována za slovotvorbu

Substantiva

původně klasifikace podle kmenů (vokálníké a konsonantické):

vokálníké

o – kmeny   jo – kmeny   ijo – kmeny

u – kmeny

a – kmeny   ja – kmeny   ija – kmeny

i – kmeny

konsonantické

n- kmeny

ъv/ú-kmeny

s- kmeny

r- kmeny

nt- kmeny

Kmeny samohláskové

kmenotvorná přípona	vzor		
	M	F	N
-o-	rab-ъ (otikos)	-	lět-o
-jo-	mōž-ъ, kraj-ъ	-	mor'-e
-ъjo- (í)	žreb-ъj-ъ x; Georg-ъj-ъ (Jiří)	-	znamen-ъj-e
2. -a-	slug-a	žen-a	-

-ja-	junoš-a x	duš-a	-
-ьja-	balj-ьji (lékař) x	lad-ьji (lod') x (paní)	-
3. -u-	synъ/synus x (o + u)	-	-
4. -i-	рѡтъ x (pontis)	kostъ	-

Kmeny souhláskové

kmenotvorná přípona	vzor		
	maskulina	feminina	neutra
-n-	kamy/kamene	-	imę (jméno)
-s-	-	-	slovo/slovese
-ŭ-	-	сръкы (církev, kostel)/ сръкве	
-nt-	-	-	otročę (chlapec, dítě)/otročęte
-r-	-	mati/matere	-

Deklinace substantiv (o-kmeny maskulina)

sg.	Psl.	Stč.	Nč. (živ.)	Nč. (neživ.)	Jiný kmen
Nom.	rab-ъ	pán-0	pán-0	hrad-0	
Gen.	rab-a	pán-a	pán-a	les-a	hrad-u
Dat.	rab-u	pán-u	pán-u	hrad-u	pán-ovi
Akuz.	rab-ъ	pán-(a)	pán-(a)	hrad-0	
Vok.	rab-e	pan-e	pan-e	hrad-e	hoch-u
Lok.	rab-ě	vlc-ě	XXX	hrad-ě	pán-u/-ovi
Instr.	rab-омъ	XXX	XXX	XXX	pán-em

Deklinace substantiv (u-kmeny maskulina)

Sg.	Psl.	Stč.	Nč.
Nom.	syn-ъ, dom-ъ	syn-0, dóm-0	syn-0, dům-0
Gen.	syn-u, dom-u	dom-u	dom-u
Dat.	syn-ovi, dom-ovi	syn-ovi, dom-ovi	syn-ovi
Akuz.	syn-ъ, dom-ъ	dóm-0	dům-0
Vok.	syn-u	syn-u	syn-u
Lok.	syn-u, dom-u	syn-u, dom-u	syn-u/(-ovi), dom-u
Instr.	syn-ѡмъ, dom-ѡмъ	syn-em, dom-em	syn-em, dom-em

Deklinace substantiv (nt - kmeny)

Singulár	Plurál
1. otroče	otročeta
2. otročete	otročet
3. otročeti	otročet(e)m
4. otroče	otročeta
5. otroče	otročeta
6. otročete	tročet(e)ch
7. otročet(e)m	otročety

Adjektiva

- **jmenné tvary** - jmenná složka, doplněk, shodný přívlastek
něсмь досто́йнь = nejsem hoden
- jmenné tvary byly vytlačovány a omezil se jejich výskyt
- **složené tvary** - zdůrazňovaly zvláštní individuální vlastnost předmětu

jmenné skloňování

- přídavná jména měla ve stsl. ještě **skloňování jmenné**, ale starý indoevropský systém jmenné deklinace adjektivní už nebyl úplný
- dobře byla zachována adjektiva *o-/a-*kmenová a *jo-/ja-*kmenová i adjektiva s kmenotvornou příponou *-bjo-/-bjā-*.

- z ostatních typů se zachovalo několik adjektiv *i*-kmenových, ale jen v ustrnulém nominativním tvaru
- adjektiva *o-/a*-kmenová se skloňovala stejně jako substantiva ***dobrъ* jako *rabъ*, *dobra* jako *žena*, *dobro* jako *lěto***
- k tvrdým adjektivním *o-/a*-kmenům patřila také adjektiva s významem **přivlastňovacím** tvořená příponami *-ovъ, ova, ovo* a *inъ, ina, ino*, např. *Isusovъ, Isusova, Isusovo, Mariinъ, Mariina, Mariino*
- K *jo*-kmenovým adjektivům typu *pěšъ, pěša, pěše* patřila též přivlastňovací adjektiva typu *gospodiňъ/b, gospodinja, gospodinje* (pánův)
- adjektiva s příponou *-ъjъ-, -ъje-* se skloňovala jako substantiva *ъjo-/ъja*-kmenová

složené skloňování

- tvrdé a měkké
- vznikla z původních jmenných tvarů a samostatného postponovaného tvaru ukazovacího zájmena ***jb, ja, je*** (praslovanský novotvar)
- v tvarech dochází ke kontrakci (stahování) a haplologii (zánik jedné ze dvou sousedících slabik vyslovovaných stejně nebo podobně) nebo má jinou podobu

- složená deklinace se vyskytuje hlavně u adjektiv

- kromě jazyků slovanských mají složené skloňování také jazyky baltské, které patří rovněž k jazykům satemovým

- významem a syntakticky se baltské a slovanské skloňování složené podobá řeckému adjektivu se členem, tj. se zájmenem ukazovacím v platnosti členu.

- i v současném běžném mluveném jazyce je časté užívání ukazovacího zájmena "ten":

př: **Ten** černý! - Přejete si **ten** hnědý svetr? - Dejte mi raději **ten** modrý.

pád	maskulinum	femininum	neutrum
1.	nov-ъ jъ (V j V = V')	nov-a ja	nov-o je
2.	nova jegо	novy ję	nova jegо

3.	novu jemu	nově ji	novu jemu
4.	novъ jь	novø jø	ново je
5.	novy jь	nova ja	ново je
6.	nově jemь	nově ji	nově jemь
7.	novy jimь	ново jø	novy jimь

KONTRAKCE

- tato změna spadá do úplného konce praslovanského období

- **kontrakce** - má jádro na našem území, šířila se na sever do polštiny, luž. srb., slovenštiny, polabštiny, směrem na východ ubývá, na jihu neprobíhá podle týchž pravidel jako u nás

- podstatou je $V + j + V > V'$, kde V je vokál a V' je dlouhý vokál = tedy výsledkem kontrakce dvou vokálů proložených j je dlouhý vokál

- dlouhá složená adjektiva - jmenné adjektivum + zájmeno, kontrakcí toto mizí a fúzí tak vzniká samostatné skloňování složených adjektiv, původní zájmeno už teď hraje roli koncovky

- výsledkem je 2. vokál, ale 1. vokál říká, bude-li měkký nebo tvrdý

př. dobr-aja>dobrá; tajati>táti; sv-ojimi>svými; vojevoda>vévoda; moja>má i moje; dobr-ъjь>dobryje>dobry – jery v poloze napjaté nepodléhaly zániku, ale kontrakci

- na V neproběhla kontrakce, dlouho se tam drží jery (12. st.)

Skloňování zájmené

- bezrodá
- rodová

Přehled skloňování

A) Skloňování zájmen bezrodých

1. os. sg. - azь (jazь)	1. os. pl. my
2. os. sg. - ty	2. os. pl. vy

- zájmeno azь je supletivní, v ostatních pádech má tvary od jiného základu: men-/mъn-
- zájmeno 2. osoby singuláru ty a osobní vzratné zájmeno se mají stejné pádové koncovky jako zájmeno 1. osoby.
- zájmeno vzratné nemá tvar pro nominativ
- zájmena 1. a 2. osoby plurálu my, vy mají rovněž vždy koncovky společné

Singulár			Plurál	
azь (já)	ty	-	my	vy
mene	tebe	sebe	nasь	vasь
mъně	tebě	sebě	namъ	vamъ
mi	ti	si		
mę	tę	sę	ny	vy

měně	tebě	sebě	nasъ	vasъ
mъno	tobo-	sobo-	namí	vamí

B) skloňování zájmen rodových

tvrdé skloňování – tj. jako zájmenné o-kmeny a a-kmeny

měkké skloňování – tj. jako zájmenné io-kmeny a ia-kmeny

- ojedinele mají skloňování zvláštní, zčásti zkombinované i s tvary i-kmenovými, případně s tvary složené deklinace adjektivní

Vzor měkkého (jo-/ja - kmenového) skloňování zájmen

zájmeno *jъ, *ja, *je

	maskulinum	femininum	neutrum
1.p	*jъ	*ja	*je
2.p	jego	jeje	jego
3.p	jemu	jeji	jemu
4.p	jъ	jѳ	jъ
ь.p	jemъ	jeji	jemъ
ъ.p	jimъ	jejeѳ	jimъ

Slovesa

- na základě kmenotvorné přípony rozdělujeme i slovesa do tříd
- konjugace - vzniklo nové:
  - futurum,
  - kondicionál,
  - imperativ,
  - imperfektum,
  - perfektum (složitý systém časů, hlavně minulých)
  - vznik participií společně s větví baltskou,
  - částečně pomocí prefixů a některých sufixů vznik vidovosti
- formálně bylo tvoření slovesných tvarů založeno na rozlišování kmene přítomného a infinitivního
- **jmenné tvary slovesné** - patří sem infinitiv, supinum, participia

Tvoření slovesných tvarů

- tvořily se od kmene **přítomného i infinitivního**
- pro staroslověnštinu je výhodné dělení podle kmene přítomného na dvě skupiny:
  1. bez kmenotvorné přípony - **slovesa atematická** (5 sloves)
    - jesmь, věmь, damь, jamь, imamь
  2. s kmenotvornou příponou - **slovesa tematická** (všechna ostatní)

Slovesné tvary:

- **určité** – rozeznávají všechny slovesné kategorie; plní funkci přísudku
- **neurčité** – jména tvořená od slovesných kořenů; nevyjadřují všechny ml. kategorie; plní funkci, kterou ve větě zastávají jména (Po, Př, PŮ)
  - **Kategorie osoby:** 1., 2., 3.
  - **Kategorie čísla:** singulár, duál, plurál

- **Kategorie času:** přítomný; budoucí, budoucí přesné; aorist, imperfektum (jednoduché tvary); perfektum, plusquamperfektum (složené)
- **Kategorie rodu:** aktiv, pasiv
- **Kategorie způsobu:** indikativ, imperativ, kondicionál
- **Kategorie vidu:** dokonavý, nedokonavý

TYPY KMENŮ

PRÉZENTNÍ

- Základ pro vytvoření **prítomného**
- Získává se z tvaru 2. či 3. osoby singuláru NEBO od 1. či 2. osoby plurálu

INFINITIVNÍ

- Základ pro vytvoření **infinitivu**
- Získává se odtržením koncovky –ti od tvaru infinitivu

Podle přítomných kmenotvorných přípon se dělí slovesa na:

- **Atematická (nepravidelná)** – slovesa *byti, věděti, dati, jasti* (jíst), *iměti* (mít)
- **Tematická (pravidelná)** – všechna ostatní slovesa

- slovesa tematická se třídí podle kmene **přítomného** se zřetelem ke kmeni **infinitivnímu**

Tvary určité jednoduché

1) Čas přítomný = přezens

-koncovky jiné u sloves atematických než u tematických

a) Koncovky indikativu přezenta sloves atematických

osoba	singulár	plurál	duál	příklad		
				sing.	pl.	du.
1.	-mь	-mь	-vě	damь	damь	davě
2.	-si	-te	-ta	dasi	daste	dasta
3.	-stь	-ęťь -оть	-te	dastь	dadęťь	daste

b) koncovky indikativu přezenta sloves tematických

Osoba	Singulár	Plurál	Duál	Sing.	Příklad	
					Pl.	Du.
1.	-o (u)	-me	-vě	neso	neseme	nesevě
2.	-ši	-te	-ta	neseši	nesete	neseta
3.	-ть	-оть	-te	nesetь	nesotь	nesete
		(tř. I. – III.) ęťь (tř. IV.)			proęťь	

Slovesné třídy

Třída	kmenotvorná přípona		Skupina	Vzory
	prézent.	infinitiv.		
I.	-o-/-e-	∅ -a-	A B	nes-∅/nes-e-ši // nes-ti zov-∅/zov-e-ši // zъv-a-ti
II.	-no-/-ne-	-n∅-	A (kořen na souhl.) B (kořen na samohl.)	dvig-n∅/dvig-ne-ši //dvig-n∅-ti mi-n∅/mi-ne-ši //mi-n∅-ti
III.	-jo-/-je-	∅ -a-	A a) kořen na samohl. A b) kořen na soul. B a)kořen na samohl. B b)kořen na souhl.	zna-j∅/zna-je-ši // zna-ti žьñ-j∅/žьñ-e-ši //žє-ti la-j∅/la-je-ši //la-ja-ti plač-∅/plač-e-ši //plak-a-ti
IV.	-i- -i-	-i- -ě-	A B	p roš-∅/pros-i-ši //pros-i-ti трьп-∅/трьп-i-ši //трьп-ě-ti

	staroslověnština 1. os. sg. / Infin.	stará čeština 1. os. sg. / Infin.	nová čeština 3. os. sg. / Infin.
I.Aa	ved∅ vesti pek∅ pešti мьр∅ mrěti рьн∅ рєti	vedu vésti peku péci mru mřieti pnu pieti mažu mazati	nese nésti bere bráti umře umříti peče péci maže mazati
b	plov∅ pluti ber∅ бьрати zov∅ зьvati	plovu plúti beru bráti zovu zváti	
II.A	dvign∅ dvign∅ti	tisknu tisknúti	tiskne tisknouti
B	min∅ min∅ti	minu minúti	mine minouti začne začíti
III.Aa	kryj∅ kryti	kryju krýti	kryje krýti

Ba	<i>kupujō kupovati</i>	<i>kupuju kupovati</i>	<i>kupuje kupovati</i>
IV.A	<i>prošō prositi</i>	<i>prošu prositi</i>	<i>prosí prositi</i>

Jednoduché tvary minulého času

Stsl. měla dvojí tvary pro vyjádření minulosti:
aoristy a imperfektum

Aoristy: **asigmatický (silný) a sigmatický (slabší) kratší a delší.**
Aoristy a imperfektum měly zvláštní koncovky.

	Singulár	Plurál	Duál
1.	-b	-omъ	-ově
2.	-e	-(e) -te	-(e) -ta
3.	-e	-q	-(e) -ta

Aorist asigmatický (silný)

- Tento typ aoristu se tvořil v slovanských jazycích jen od sloves I. a II. Třídy se základem souhláskovým.

OSOBA	Singulár	Plurál	Duál
1.	nesъ	nesomъ	nesově
2.	nese	nesete	neseta
3.	nese	nesq	nesete

Aorist sigmatický (slabý) je častější. Tvořil se z kmene infinitivního a byl dvojí:

- a. kratší - formant -s- se připíná přímo k základu; k formantu -s- přistupují osobní koncovky přímo, bez další kmenotvorné přípony

- typické je pro tento druh aoristu dlužení koncové samohlásky e > ē > ě (věsъ)
- k, g, ch > ve formantu -s- > -ch- rekq-rešti (řici) - aorist I. rěchъ.
- Ve 3. pl. těchto sloves je I. palatalizace: rešę

OSOBA	Sg.	Pl.	Duál
1.	^x věsъ/z věd-som/	věsomъ	věsově
2.	vede (vždy asigmat)	věste	věsta
3.	vede(vždy asigmat)	věsę	věste

- b. Aorist sigmatický (delší) - Mezi základ a formant -s- se vkládá kmenotvorná přípona -o- (dnešní tvar slovesa být v kondicionálu)

	Singulár	Plurál	Duál
1.	nes- o -chъ	nesochomъ	nesochově
2.	(nese)	nesoste	nesosta
3.	(nese)	nesoše	nesoste

Imperfektum

Tvořilo se z kmene přítomného tematicky: koncovky byly stejné jako u aoristu; jen v 2. a 3. osobě singularu zůstává formant -ch-; před koncovým -e nastává

1. palatalizace takže vzniká koncové -še.

Kmenotvorná přípona byla -ě- nebo -a-.

	Sg.	Pl.	Du.
1.	nesěachъ	nesěachomъ	nesěachově
2.	nesěaše	nesěašete	nesěašeta
3.	nesěaše	nesěachō	nesěašete

Imperfektum s kmenotvornou příponou -a-

	Sg.	Pl.	Du.
1.	znaachъ	znaachomъ	znaachově
2.	znaaše	znaašete	znaašeta
3.	znaaše	znaachō	znaašete

Perfektum (složený tvar minulého času)

vytvoření pomocí **I-ového participia** spolu s **prézentem slovesa býti**,
př. *přišel jsem* – doslova “**jsem** **přišlý**”

Plusquamperfektum

Tvořilo se z **příčestí minulého významového (I-ové)** slovesa a imperfekta slovesa pomocného

- učenci jeho **ošli běachō** vъ gradъ
(Učedníci jeho **odešli** (**byli odešli**) do města)

Budoucí čas

Futurum I.

vyjadřovalo se:

- a) **prézentem sloves dokonavých**
- b) **tvary složenými**

z potřeby vyjádřit budoucí děj i u sloves **nedokonavých** byly vytvořeny tvary složeného futura z infinitivu slovesa významového a pomocného slovesa

eventuelně méně často - „**inamъ**“ čes. “**mám**”,
„**choštō**“ čes. “**chci**”

Sloveso “**bōdō**” (budu) se ve stsl. k tvoření opisného futura ještě nežívalo.

příklady:

“kamenъje vъpěti imaъ” “Kamení bude volat”

“namъ chošteši sę javiti” “zjevíš se”

“dzvězdy načьnотъ съ nebesе padati” “hvězdy začnou padat s nebe”

Futurum II. (exactum) – **participium I-ové** + budoucí tvary slovesa *býti*,
vyjadřuje předčasnost v budoucnosti (*budu mluvil*)

Kondicionál

- Vyjadřoval podmíněnost děje.

- Byl tvořený z **přičestí minulého /I-ového/** slovesa významového a ze zvláštního tvaru pomocného slovesa *byti*.

Příklad: Gosподи, аште би былъ съде, не би мойъ братъ умрълъ.

“ Pane, kdybys tu byl, bratr můj nebyl by umřel.”

Tvary kondicionálu slovesa *byti*:

	Sg.	Pl.	Du.
1.	бимъ (bych aorist)	bimъ	bivě
2.	bi	biste	bista
3.	bi	bо /novotvar: bišę	biste

JMENNÉ TVARY SLOVESNÉ

- infinitiv, supinum, participia

1) infinitiv:

- tvoří se koncovkou **-ti** připojovanou **k infinitivnímu kmeni** sloves, např. *nesti*
- prasl. infinitiv **není pokračováním infinitivu indoevr.**, společné zakončení máme pouze s větví **baltskou**, od původu je to **patrně dativ slovesného substantiva** nebo nějaký útvar příslušný
- v mnoha případech se ho používá stejně **jako v současné češtině**, ale vedle toho i v některých **zvláštních případech**: infinitiv s významem účelovým (např. *majíci uši slyšeti=ten, kdo má uši k slyšení*); pomáhá futuru některých sloves

2) supinum:

- tvoří se koncovkou **-тъ** (*lajatъ) připojenou k infinitivnímu kmeni slovesa, prakticky vypadá jako infinitiv s **tvrdým jerem** místo **-i** (u sloves typu péci s jerem měkkým, např. **pec'ь*)
- od původu je to **patrně akuzativ slovesného substantiva**
- v stsl. se užívá se **slovesy s významem pohybu nebo vybídnutí k pohybu**, předmět rozvíjející **supinum je v genitivu** (je to tzv. genitiv supinový, např. **idq lovity rybъ ,jdu lovit ryby'*)
- v stsl. se běžně tvoří od sloves **dokonavých i nedokonavých**, v staré češtině jen od sloves **nedokonavých**
- v dalším vývoji bylo **vytlačeno infinitivem** nebo **vymizelo**

3) participia:

A) **I-ové** (=činné, minulé) – participium **perfecti activi** se tvoří příponami -лъ, -la, -lo, -li, -ly, -la, (-la, -lě, -lě pro duál), připínají k infinit. kmeni

prasl. I-ová participia jsou **slovanský neologismus**, morfologicky jsou to **adjektiva o-kmenového a a-kmenového skloňování**, ve stsl. se používá pro vytvoření:

a) **perfekta** (složený minulý tvar) – s přezentem slovesa býti,

př. *přišel jsem* – doslova “**jsem přišlý**”

b) **plusquamperfekta** – s minulými časy slovesa býti,

př. *přišel běch*=byl jsem přišel

c) **futura II.** (exactum) – s budoucími tvary slovesa býti, vyjadřuje předčasnost v budoucnosti (*буду мluvil*)

d) **kondicionálu** – s podmiňovacími tvary slovesa býti,

př. *přišel bim*=přišel bych, v současných slovanských jazycích prakticky neexistuje, kondicionál náš je tvořen **auristovými tvary**

B) **M-ové** (*přítomné trpné*) – participium **praesentis passivi** se tvoří příponami -мъ, -ma, -mo, které se připínají k přezentnímu kmeni sloves skloňuje se jako tvrdé adjektivum, specificky stsl. knižní novotvar

C) **N-ové a T-ové** (*minulé trpné*) – participium **perfecti passivi** se tvoří příponami -тъ, -ta, -to, -нъ, -na, -no, -енъ, -ena, -eno

skloňuje se jako tvrdá adjektiva, tvoří opisné pasivum nebo samostatně jako přívlastky či doplňky, tvoří se od nich přídavná jména slovesná (ijo-kmeny neuter)

D) **NT-ové** (*přítomné činné*) – **participium praesentis activi** se tvoří příponami -y, -ōšti, -y

E) **S-ové** (*minulé činné*) – **participium praeteriti activi** se tvoří příponami -ъ, -ъši, -ъ, -ъ, -ъši, -ъ, -ъъ, -ъъši, -ъъše

participia nt-ová a s-ová jsou pokračovatelem stejně starých participií indoevropských, skloňují se jako měkká adjektiva, vyvinuly se z nich **činné přechodníky, zpřídavnělé přechodníky**